

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

A Comparative Study of Categorical Assertion in Proverbs and Maxims in the Sonnets of Hafez and Saadi*

Mohammad Ishaqi¹ | Mohammad Motallebi Paghaleh² | Mohammad Reza Sarfi³
| Naser Mohseninia⁴

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: mohamad.eshaghi.135757@gmail.com
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: motallebi@uk.ac.ir
3. Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: sarfi@uk.ac.ir
4. Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. E-mail: mohseninia1340@uk.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 29 July 2025

Received in revised form 26

August 2025

Accepted 6 September 2025

Published online 16

September 2025

Keywords:

Absolute speech,
proverbs and Maxims,
Hafez,
Saadi,
Didactic literature

ABSTRACT

Both Hafez and Saadi, in their sonnet collections, have issued absolute statements and judgments regarding life advice and moral guidance. These pronouncements are often expressed with certainty and finality. While Saadi's most renowned counsel is found in his prose works—*Golestan* and *Bustan*—his sonnets, like those of Hafez, contain many maxims and aphorisms that have become proverbial, not only in Iran but across the world. These sayings are delivered with a tone of absoluteness, implying they should be universally accepted and applied.

This study aims to examine and compare the absolute moral and philosophical judgments found in the sonnets of Hafez and Saadi. Conducted through a library-based method, the research extracts, analyzes, and contrasts these absolute statements from their poetic works. The central questions are: In what areas do Hafez and Saadi employ absolute language in their sonnets? What is the significance of these absolute judgments and pieces of advice? And how do their approaches to absolute expression differ or align?

Findings indicate that both poets possessed the knowledge, insight, experience, and maturity necessary for making such definitive statements. Each employed specific vocabulary to convey absoluteness. Saadi tends to use more frequent and sweeter hyperbolic expressions, while Hafez excels in the realm of moral counsel. Moreover, in addressing philosophical themes and life's profound questions, Hafez demonstrates greater depth and superiority compared to Saadi.

*Cite this article: Ishaqi, M., Motallebi Paghaleh, M., Sarfi, M. R., & Mohseninia, N. (2025). A comparative study of categorical assertion in proverbs and maxims in the sonnets of Hafez and Saadi. *Journal of Comparative Literature*, 17(32), 21–39

. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.25657.3865>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.25657.3865>

Abstract

1. Introduction

“Absolute expression” in literature refers to statements delivered without conditions or reservations, presented as indisputable truths that the audience is expected to accept and apply in life. Proverbs and maxims are short, concise, and meaningful expressions that carry ethical and philosophical messages, serving as tools for transmitting such absolute expressions. Many of these proverbs are derived from the poetry of Hafez and Saadi and are widely used in everyday speech as well as in the writings and sermons of scholars. Saadi, though renowned for his didactic works such as *Gulistan* and *Bustan*, also offers counsel and instruction in his sonnets. Hafez, primarily known as a poet of love and mysticism, occasionally conveys moral and philosophical advice in his sonnets. Both poets employ a decisive and authoritative tone, reflecting their belief in the truth of their words and their expectation of acceptance by the audience. This study focuses on examining the phenomenon of “absolute expression” in the form of proverbs and maxims in the sonnets of these two eminent figures of Persian literature. The significance of this research lies in the fact that no independent study has previously addressed absolute expression in the sonnets of Hafez and Saadi, making this the first comparative investigation of this aspect of their works.

2. Methodology

This study adopts a library-based and documentary approach. The Divans of Hafez and Saadi were selected as primary sources. Verses containing absolute expressions in the form of proverbs and maxims were identified and extracted. These data were then categorized according to thematic similarities and differences, and analyzed comparatively. The central research questions are: In which domains did Hafez and Saadi employ absolute expression? What is the significance of their categorical advice and judgments? And how do their approaches to absolute expression converge or diverge?

3. Discussion

Findings reveal that absolute expression is a demanding rhetorical mode, requiring intellectual authority and moral credibility. Hafez, with his simple yet profound style, often conveyed complex truths through concise, memorable statements. His use of absolute terms such as “every,” “never,” “none,” and “always” imbues his counsel with finality. His categorical judgments extend beyond ethics into philosophical and existential domains, addressing freedom, justice, tolerance, and the mysteries of creation. These pronouncements, often transformed into proverbs, reflect both his scholarly depth and spiritual insight.

Saadi, renowned as the greatest teacher of Persian language and ethics, employed absolute expression more extensively in his *Gulistan* and *Bustan*, though his sonnets also contain numerous examples. His advice is practical, moral, and social, guiding everyday conduct, relationships, patience, and humility. Saadi’s categorical judgments, whether ethical, romantic, or social, are expressed with sweetness and rhetorical elegance, making them widely accepted and memorized. While Hafez’s absolute expressions lean toward philosophical inquiry and metaphysical reflection, Saadi’s are more grounded in social ethics and human relations.

4. Conclusion

The study concludes that both poets possessed the intellectual, experiential, and spiritual maturity necessary for absolute expression. The most significant aspect of their categorical discourse lies in their judgments, which have been embraced as timeless proverbs. Keywords such as “every,” “all,” “none,” “always,” and “only” serve as linguistic markers of absolute

expression, though both poets sometimes conveyed absolutes without explicit lexical cues. Comparative analysis shows that Saadi's exaggerations and categorical praises—whether of himself, his patrons, or nature—are more abundant and expressed with greater sweetness. However, in terms of advice, proverbs, and philosophical reflections found specifically in their sonnets, Hafez demonstrates superiority. His categorical pronouncements on existential questions and life's profound dilemmas surpass Saadi's in depth and universality. Thus, absolute expression in the sonnets of Hafez and Saadi represents not only a stylistic device but also a manifestation of their didactic and philosophical thought, ensuring the enduring influence of their works in Persian culture and beyond.

References

[in Persian]

The Holy Quran. Translated by Mahdi Elahi Qomshei.

Dehkhoda, Ali Akbar. (1994). *Loghat-Nama (Dictionary)*. Tehran: University of Tehran Press.

Eslami Nodoushan, Mohammad Ali. (2009). *The Endless Story of Hafez*. Tehran: Yazdan.

Hafez, Shams al-Din Mohammad. (2020). *Divan of Hafez*. Edited by Qazvini & Ghani. Tehran: Asatir Publications.

Jafari, Mohammad Taqi. (1985). "The Intersection of Wisdom and Literature in Saadi's Works." In *Zekr-e Jamil-e Saadi*, Collection of Articles and Poems on the Occasion of Saadi's 800th Anniversary, Ministry of Islamic Guidance, Vol. 1, pp. 261–290.

Khayyam, Omar. (1975). *Rubaiyat of Omar Khayyam*. Edited by Mohammad Ali Foroughi. Qom: Negaran Qalam Press.

Khorramshahi, Baha al-Din. (2006). *Hafez-Nama*. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.

Maalouf, Louis. (2008). *Al-Monjed fi al-Lughah wa al-A'lām*. Translated by Mohammad Bandar Rigi. Tehran: Eslami Publications.

Moein, Mohammad. (2001). *Persian Dictionary*. Tehran: Tous Publications.

Molavi (Rumi), Jalal al-Din Mohammad. (1995). *Masnavi-ye Sharif*. Edited by Abdolbaqi Golpinari. Translated and annotated by Tofigh H. Sajjadi. Tehran: Organization of Printing and Publishing.

Mortazavi, Manouchehr. (2021). *The School of Hafez*. Tabriz: Sotoudeh Publications.

Saadi, Muslih al-Din. (1999). *Sonnets of Saadi*. Edited and annotated by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Sokhan Publications.

Saadi, Muslih al-Din. (2000). *Divan of Sonnets*. Edited by Khalil Khatib Rahbar. 10th Edition. Tehran: Mahtab Publications.

Saadi, Muslih al-Din. (2009). *Bustan*. Edited by Hassan Anvari. Tehran: Payam Noor University.

Zarrinkoub, Abdolhossein. (1991). *Az Kouche-ye Rendān (From the Alley of the Rogues)*. Tehran: Amir Kabir.

[In English]

Aristotle. (1995). *The Complete Works of Aristotle*. Edited by Jonathan Barnes, Vols. 1 & 2. Princeton University Press.

بررسی مقایسه‌ای مطلق‌گویی امثال و حکم در غزلیات حافظ و سعدی*

محمد اسحاقی^۱ | محمد مطلبی پاقله^۲ | محمدرضا صرفی^۳ | ناصر محسنی نیا^۴

۱. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران
mohamad.eshaghi.135757@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
motallebi@uk.ac.ir
۳. استاد بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
sarfi@uk.ac.ir
۴. استاد بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.
mohseninia1340@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	متن چکیده حافظ و سعدی، هر دو در زمینه پند و اندرز و صدور احکام زندگی، مطلق‌گویی‌هایی در دیوان غزلیات خود دارند و به شکل مسلّم و قطعی، حکم داده‌اند، هرچند قطعاً مهمترین نصایح و احکام سعدی در گلستان و بوستان مشهود و معروف است. ضرب‌المثل شدن و تکرار بسیاری از ابیات و مضامین این دو شاعر بزرگ، گواهی است بر اهمیت کاربرد امثال و حکم ایشان، نه تنها در ایران، که در جهان؛ امثال و حکمی که قطعی صادر شده و انتظار می‌رود مطلقاً پذیرفته و به کار گرفته شوند. هدف از این پژوهش، بررسی و تطبیق امثال و حکم حاوی مطلق‌گویی در دیوان غزلیات حافظ و سعدی است. در این پژوهش که به روش کتابخانه‌ای انجام شده است، احکام و اندرزهای مطلق این دو شاعر از دیوان غزلیات ایشان استخراج، بررسی و مقایسه شده‌اند. سوال‌های اساسی پژوهش این است که حافظ و سعدی در امثال و حکم غزلیات خود، در چه زمینه‌هایی مطلق‌گویی کرده‌اند و اهمیت اندرزها و احکام مطلق‌گویی ایشان در چیست و مطلق‌گویی در اشعار این دو شاعر چه تفاوت‌ها و چه همانندی‌هایی دارد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هر دو شاعر، از پشتوانه دانش، معرفت، تجربه و کمال‌یافتگی که شرط لازم برای مطلق‌گویی است برخوردار بوده‌اند. هر دو از واژه‌هایی خاص مطلق‌گویی استفاده کرده‌اند. همچنین اغراق‌های مطلق‌گویانه سعدی نسبت به حافظ بیشتر است و شیرین‌تر بیان شده است، اما در باب نصایح، برتری با حافظ است. همچنین در موضوعات فلسفی و پرسش‌ها و پاسخ‌های مهم زندگی، مطلق‌گویی‌های حافظ بر سعدی برتری دارد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵	
کلیدواژه‌ها: مطلق‌گویی، امثال و حکم، حافظ، سعدی، ادبیات تعلیمی.	

*استناد: اسحاقی، محمد؛ مطلبی پاقله، محمد؛ صرفی، محمدرضا؛ محسنی نیا، ناصر (۱۴۰۳). بررسی و تطبیق مطلق‌گویی امثال و حکم در غزلیات حافظ و سعدی. *ادبیات تطبیقی*، ۱۷ (۳۲)، ۳۹-۲۱.

۱. مقدمه

«مطلق‌گویی» به این معناست که شخصی سخن خود را بدون مقید کردن بگوید و هیچ‌چون و چرایی در آن نیاورد؛ در ابتدای این بحث، برای روشن‌تر شدن، این اصطلاح، نخست معنای واژه «مطلق» را در لغت‌نامه دهخدا، بررسی می‌کنیم:

مطلق، در لغت‌نامه دهخدا چنین معنا شده است: «آن که آن را قید نباشد (غیاث) (آندراج)؛ غیر مقید؛ بی شرط و قید؛ مقابل مقید و مشروط؛ آزاد و رها ... مسلم؛ بلامعارض؛ بدون چون و چرا؛ بالتمام و سراسر (ناظم الاطبا)؛ مطلقاً، کاملاً، تماماً... امری که شایع در جنس خود باشد (فرهنگ لغت و اصطلاحات فلسفی)؛ این اصطلاح اصولی است و مطلق، مقابل مقید است و لفظی است که متعرض ذات شود...» (دهخدا، ذیل واژه مطلق)

در این پژوهش، مراد از مطلق‌گویی این است که شاعر یا نویسنده سخن خود را غیر مقید، بی‌شرط و قید و بدون چون و چرا، چنان بیان کند که گویی آن‌چه گفته است اولاً بدون هیچ خطایی است و درست گفته شده، ثانیاً، مخاطب باید آن را بپذیرد. به‌ویژه وقتی سخنور، شاعر یا نویسنده‌ای حکیم چنین سخنی را بیان کند، با توجه به علم و دانش اندوخته خویش و باور بر درستی و راستی کلام خویش، انتظار دارد مخاطبش به آن گفته، عمل کند و آن را در زندگی خود به‌کار بندد.

۱-۱. بیان مسئله

ضرب‌المثل، یا مَثَل، از انواع مشهور ادبی است؛ «مَثَل» کلمه‌ای عربی، و به معنی شبیه بودن چیزی به چیز دیگر است (المنجد: ذیل واژه مثل) و در فرهنگ‌های فارسی، مانند و شبیه، برهان و منطق، مطلق سخن و حدیث، پند و عرب، نشانه و علامت، صفت، سخن، قصه، داستان، ضرب‌المثل، داستان‌های تمثیلی، سرمشق، سرگذشت و داستان عبرت‌انگیز معنی شده است (فرهنگ فارسی و لغت‌نامه دهخدا: ذیل واژه مثل).

برخی از ضرب‌المثلهای، ابیات یا مصراع‌هایی از شاعران بزرگ است که به دلیل زیبایی، موجز و رسا بودن قبول عامه یافته و در افواه مردم افتاده است.

حافظ و سعدی، دو شاعر بزرگ در ادب فارسی هستند که تعداد زیادی از ابیات و مصاریع ایشان به‌تکرار در افواه عوام و خواص افتاده است؛ هم‌عموم مردم در زندگی روزمره خود، و هم نویسندگان و و علما و خطبا در کلام خود، این ابیات و مصاریع را چون ضرب‌المثل و حکمت به‌کار برده‌اند که این علاوه بر تأیید و اثبات پشتوانه علمی و معرفتی ایشان، گواهی است بر اهمیت کاربرد امثال و حکم ایشان، نه تنها در ایران، که در جهان. این امثال و حکم بیشتر در زمینه پند و اندرز و احکام زندگی هستند. حافظ، هرچند در ادب غنایی و غزلسرایی معروف است اما در دیوان غزلیات خود گهگاه با پند و اندرز، به تعلیم نیز پرداخته است و سعدی هرچند در گلستان و بوستان، ادبیاتی تعلیمی دارد لکن در دیوان غزلیات خود نیز از پند و اندرز و تعلیم احکام زندگی غافل نبوده است. هر دو شاعر به شکل مسلم و قطعی، نصیحت کرده‌اند و حکم صادر کرده‌اند و انتظار دارند مخاطب، هم آن‌ها را بپذیرد، هم در زندگی خود به آن‌ها عمل کند. طرح و بیان آموزه‌ها در قالب احکامی مطلق منجر به گونه‌ای از زبان حکمی و تعلیمی گردیده که در این پژوهش با عنوان «مطلق‌گویی» از آن یاد می‌کنیم. در این پژوهش تلاش گردیده که غزلیات سعدی و حافظ از این منظر مورد بررسی و تطبیق قرار گیرند.

۱-۲. پیشینه تحقیق

موضوع پیش‌رو تاکنون تحقیق و بررسی نشده است و برای اولین بار است که امثال و حکم حاوی مطلق‌گویی در غزلیات سعدی و حافظ، بررسی می‌شود. پیش‌تر، محققان و پژوهشگران، صرفاً به امثال و حکم در اشعار سعدی و حافظ پرداخته‌اند؛ با این تذکر که بیشتر امثال و حکم سعدی در کتاب‌های گلستان و بوستان وی آمده است ولی در این پژوهش، فقط غزلیات هر دو شاعر، مد نظر بوده و فقط احکام و نصایح و مثل‌های حاوی مطلق‌گویی ایشان مقایسه و بررسی شده است.

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

تفحص در آثار غنی، که سازنده شالوده ادبیات فارسی هستند همیشه از اهم پژوهش‌ها است. با توجه به اینکه حافظ و سعدی از برجسته‌ترین ادیبان و والاترین مریبان بوده و هستند؛ همواره بررسی آثار این بزرگان از اهمیت و ضرورت برخوردار است. تاکنون به موضوع مطلق‌گویی در اشعار شاعران بزرگ کمتر پرداخته شده و یا به آن اشاره نشده است به‌طور که پژوهش مستقلی در این

زمینه یافت نمی‌شود. علاوه بر تازه بودن موضوع، این پژوهش سعی دارد موضوع را به صورت مقایسه‌ای در غزلیات دو شاعر بزرگ، حافظ و سعدی، که هر دو در سبک عراقس شعر سروده‌اند و تقریباً قرابت زمانی هم دارند بررسی کند. انجام پژوهش حاضر بر همین اساس از اهمیت و ضرورت برخوردار می‌باشد.

۲. بحث و بررسی

قبل از بررسی آثار حافظ و سعدی، باید این نکته را مطرح کرد که مطلق‌گویی دارای شرایط و دشواری‌هایی است که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۱-۲. دشواری مطلق‌گویی

مطلق‌گویی از آن جهت که هیچ کس نمی‌تواند ادعا کند کامل است و کاملاً بر همه چیز اشراف دارد موضوعی گسترده و مشکل است. انسان‌ها، نه از رازهای هستی کاملاً آگاهند و نه از آینده خبر دارند. به گفتهٔ ارسطو در کتاب «العباره»: «ضرورتاً فردا جنگ دریایی یا رخ می‌دهد یا رخ نمی‌دهد؛ ولی، فردا نه وقوع آن جنگ دریایی ضروری است و نه عدم وقوع آن» (Aristotle, ۱۹۹۵: ۸۳). در واقع ارسطو ارزش صدق را برای قضایای ممکن آینده انکار می‌کند یعنی قضایایی را که مربوط به آینده انسان‌هاست، فاقد ارزش صدق و کذب می‌داند. این معماً بودن هستی را حافظ، در بیت زیر، به درستی بیان کرده است:

حدیث از مطرب و می گو و راز دهر کمتر جو که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معماً را
(حافظ، ۱۳۹۹: ۹۸)

دشواری دیگر مسألهٔ تغییر است؛ حتی قضا و قدر الهی و سرنوشت محتوم آدم و عالم نیز با دخالت عواملی چون بدها، شفاعت، دعا و نیایش، گناه و خطا، و توبه می‌تواند دچار تغییر و دگرگونی شود. به گفتهٔ حافظ:

فی‌الجملة اعتماد مکن بر ثبات دهر کاین کارخانه‌ای است که تغییر می‌کند
(حافظ، ۱۳۹۹: ۲۰۲)

بنابراین، مطلق‌گویی کار هر کس نیست و از هر کس قابل پذیرش و اعتنا نیست جز حکیمی که در عین دانایی به ناتوانی خود در شناخت هستی اذعان دارد. چنین اعترافی تنها نشانهٔ دانایی او است و می‌توان اینگونه بیان ناآگاهی نسبت به رازهای هستی را یکی از ویژگی‌های مطلق‌گویی دانست.

۲-۲. پیشینه علمی و تجربی، و کمال‌یافتگی، لازمهٔ مطلق‌گویی

عالمی که به مطلق‌گویی می‌پردازد خود می‌داند که همیشه مخاطب با کلام مطلق او موافقت نمی‌کند و نیز می‌داند که باید از اعتبار و دانایی برخوردار باشد تا سخن او در میان مردم مقبولیت یابد. حافظ در مصرع «در میخانه‌ام بگشا که هیچ از خانقه نگشود»، وقتی واژهٔ «هیچ» را که نشانهٔ مطلق‌گویی است به کار برده و صراحتاً می‌گوید که خانقاه، هیچ راهی به روی من نگشود و هیچ مشکلی از من حل نکرد، گویا خود واقف است که مخاطب این مطلق‌گویی را باور نمی‌کند، لذا در مصرع بعد، چنین تأکید می‌کند: «گرت باور بود و نه سخن این بود و ما گفتیم». بنابراین، بزرگان سخنور ما خود، به این مهم واقف هستند که وقتی می‌خواهند دربارهٔ موضوعی «قطعی و مطلق» سخن بگویند، امکان این که مخاطب نپذیرد، وجود دارد و برای همین است که لازم می‌دانند پشتوانهٔ علمی، ادبی، عرفانی، معرفتی و تحقیقی خود را یادآور شوند و به رخ بکشند تا مخاطبان بدانند که هر چند از طرفی با جمله ای «سنگین» از لحاظ بار معنایی، روبه‌رو هستند، از آن سو هم، با شخصی «وزین» در عرصهٔ علم و تحقیق، طرف هستند. برای نمونه به این مصرع خیام دربارهٔ هستی دقت کنیم:

«معلوم شد که هیچ معلوم نشد»

(خیام، ۱۳۵۴: ۲۵)

گویا خیام با آگاهی از این که با آوردن واژهٔ «هیچ» که قرینه‌ای بر مطلق‌گویی است با سؤالاتی روبه‌رو می‌شود، لازم می‌بیند که پیش از آن، از یک عمر تلاش فکری خود بگوید: «هفتاد و دو سال، فکر کردم شب و روز» (همان). حافظ نیز پس از آنکه «جهان و کار جهان» را مطلقاً و جملگی «هیچ بر هیچ» توصیف می‌کند لازم می‌داند بلافاصله از تحقیق هزاربارۀ این نکته بگوید:

«جهان و کار جهان جمله هیچ بر هیچ است هزار بار من این نکته کرده ام تحقیق»
(حافظ، ۱۳۹۹: ۲۵۳)

همچنین است بیت:

«بس تجربه کردیم در این دیر مکافات با دُرْدکشان هر که درافتاد برافتاد»
(همان، ۱۵۰)

مسأله دیگری که درباره مطلق‌گویی مطرح می‌شود این است که آیا مطلق‌گویی فلان شاعر، نویسنده، دانشمند و گوینده، شمول و عموم دارد و همیشه می‌تواند مطلق، جاری و نافذ باشد یا خیر؛ یعنی آیا ممکن است چیزی، کسی یا جمله‌ای در زمان یا مکانی خاص، مطلق باشد و در زمان و مکان دیگری نباشد؟ یعنی، اگر شخصی بخواهد درباره موضوع مهمی، مطلقاً حرف بزند و هیچ شائبه و تردیدی نتوان در کلام او پیدا کرد، باید ویژگی‌های خاصی داشته باشد؟

مولانا در مثنوی به این پرسش پاسخ داده است؛ وی شرط چنین مطلق‌گویی‌ای را توانایی در درک ماهیت و چیستی و اسرار حیات می‌داند که البته عوام از این ادراک عاجزند و فقط کسی که به درجه «کمال» رسیده باشد، می‌تواند مطلق‌گویی کند:

«عجز از ادراک ماهیت، عمو! حالت عامه بود، مطلق مگو!

زان که ماهیات و سرّ سرّ آن پیش چشم کاملان باشد عیان»

(مولانا، دفتر سوم: ۳۴۶)

و به قول حافظ: «زبور عشق نوازی، نه کار هر مرغی است» یا: «که نه هر کو ورقی خواند معانی دانست» و در غزل زیر، بیشتر به این موضوع می‌پردازد:

«نه هر که چهره برافروخت دلبری داند نه هر که آینه سازد سکندری داند»
(حافظ، ۱۳۹۹: ۱۸۹)

با این مقدمه باید گفت هر کجا با واژه‌های مطلق‌گویی چون: «هر»، «همه»، «هرگز»، «هیچ»، «فقط» و مانند آن روبه‌رو شدیم، باید تأمل و تعمق بیشتری بکنیم؛ چراکه تمامی این واژه‌ها، از قطعیت و حتمی بودن موضوعی صحبت می‌کنند. در ادامه، با بررسی امثال و حکم حافظ و سعدی، ابتدا نصایح و اندرزهای مطلق‌گو و پس از آن احکام صادره وی مورد تفحص واقع می‌شود؛ سپس به همین ترتیب، نصایح و احکام مطلق‌گوی سعدی بررسی می‌شود؛ با این توضیح که هر چند با مطالعه بررسی امثال و حکم ایشان، می‌توان مقایسه آن‌ها را نیز مشاهده کرد؛ اما در آخر، به صورت جزئی، مختصری هم آن‌ها را با یکدیگر مقایسه خواهیم کرد.

۲-۳. مطلق‌گویی حافظ در امثال و حکم

حافظ را می‌توان از شاعرانی دانست که با زبان ساده و شیوا زیباترین و پیچیده‌ترین مفاهیم را مطرح می‌کند. در زبان تعلیمی حافظ می‌توان صلابت و لطافت را توأمان نظاره‌گر بود. حافظ در امثال و حکم مطلق‌گوی خود با زبانی نغز‌پند خود را در لفافه‌ای از سخنان دلنشین می‌آمیزد تا تلخی نصیحت به حلاوت کلام، طعام جان گردد. در ادامه این مقوله را بیشتر بررسی کرده‌ایم. مهم‌ترین ویژگی مثل از نگاه دانشمندان یکی جنبه ایجاز و کوتاهی مثل‌هاست و دیگر، بعد اندرزی، که در اغلب تعاریف بر آن تأکید شده است.

با تعاریف ارائه شده از ضرب‌المثل و حکمت، می‌توان گفت بسیاری از جملات خواجه حافظ که از روی حکمت گفته شده، قبول عام یافته و ضرب‌المثل شده است و این خود، گواه دو موضوع مهم مربوط به بحث مطلق‌گویی ماست؛ یکی پیشینه علمی و معرفتی حافظ و آگاهی وی. از علوم مختلف و دیگری تأثیری که مردم، به تجربه و مکرر در زندگی خود از کلام خواجه حافظ، دریافته‌اند. بارها و بارها نه تنها در میان خواص که از زبان عوام نیز شنیده‌ایم که:

تکیه بر جای بزرگان نتوان زد به گزاف مگر اسباب بزرگی همه آماده‌کنی
(حافظ، ۱۳۹۹: ۳۶۳)

مردم معمولاً کلمات قصار، جملات و عبارات کوتاه را به ذهن می‌سپارند که مصاریع زیر گواه آن است:

«در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست» (همان، ۱۳۱)

«با درد کشان هر که در افتاد بر افتاد» (همان، ۱۵۰)

۲-۳-۱. نصایح حافظ

هرچند حافظ را نمی‌توان شاعری مستقل، همچون سعدی یا مولانا در زمینه اندرزگویی و تعلیم، قلمداد کرد؛ اما از لابه لای دیوان اشعار وی، نصایح نفی برمی‌آید که می‌توان با به کارگیری آن‌ها، زیست بهتری داشت؛ هرچند وی را نمی‌توان در این زمینه مانند سعدی معلم اخلاق دانست؛ اما از آنجا که خود، پیری داناست، نبوشیدن نصایح وی، سعادت در پی دارد:

نصیحت گوش کن جانا که از جان دوست‌تر دارند جوانان سعادت‌مند پند پیر دانا را
(حافظ، ۱۳۹۹: ۹۸)

شایسته هم همین است که پندهای وی را به خاطر داشته باشیم و از یاد نبریم:

غم جهان مخور و پند من مبر از یاد که این لطیفه‌ی عشقم ز رهروی یاد است
رضا به داده بده وز جبین گره بگشای که بر من و تو در اختیار نگشادست
(همان، ۱۱۴)

تا مبادا زمانی برسد که حسرت بخوریم که چرا قدر نصیحت ایشان را ندانستیم:

امروز قدر پند عزیزان شناختم یا رب روان ناصح ما از تو شاد باد
(همان، ۱۴۷)

به ویژه که پذیرش و عمل به نصایح خواجه، شادمانی و خوشی و بهبود زندگی را در پی دارد:

چنگ خمیده قامت می‌خواندت به عشرت بشنو که پند پیران هیچت زیان ندارد
(همان، ۱۶۰)

اگر هم، ناشنیده پند شویم و سودمندی نصایح ایشان را در نیابیم، عاقبت خوشی نخواهیم داشت:

کشته غمزه تو شد حافظ ناشنیده پند تیغ سزاست هر که را درد سخن نمی‌کند
(همان، ۱۹۸)

خوش به حال آنکه پند حکیمان را کار بندد:

پند حکیم محض صواب است و عین خیر فرخنده آن کسی که به سمع رضا شنید
(همان، ۲۲۳)

زرین کوب می‌گوید: «حافظ علاوه بر تدریس تفسیرهای مختلف قرآن، از جمله کشف زمخسری در مسجد جامع عتیق، در دارالعلم شیراز فلسفه درس می‌داده و از دورترین نقاط ایران برای آموختن فلسفه (حکمت) نزد او می‌آمده‌اند.» (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۲۸-۳۰).

اهمیت اندرزهای امثال حافظ در جهان‌بینی و نکته‌سنجی آن‌هاست؛ یعنی صرف نصیحت و شعار نیست؛ بلکه به گفته ندوشن: «درس دوران و درس تاریخ نیز هست... از بس که چشم جهان بینش نتایج مصیبت بار دیده» (اسلامی ندوشن، ۱۳۸۸: ۷۲) به قول خرمشاهی: «حافظ، اهل نصیحت و امر به معروف و نهی از منکر عادی نیست؛ نصیحت او محتسبانه و به دفاع از اخلاقیات سطحی و محافظه‌کارانه نیست؛ حاصل حکمت و عبرات است و تأمل و تماشای رازهای زندگی جهان.» (خرمشاهی، ۱۳۸۵: ۵۸۴)

پند حکیم عین صواب است و محض خیر فرخنده آن کسی که به سمع رضا شنید
(حافظ، ۱۳۹۹: ۲۲۳)

نصیحت، زمانی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند که اولاً ناصح، انتظار داشته باشد «هرچه» می‌گوید «مطلقاً» پذیرفته شود: نصیحتی کنت بشنو و بهانه مگیر هر آنچه ناصح مشفق بگویدت بپذیر (حافظ، ۱۳۹۹: ۲۲۹)

ثانیاً مخاطب، با شناختی که از ناصح دارد آن را بدون کم و کاست بپذیرد و ثالثاً: به آن عمل کند و آن را واجب بشمرد، که مهمترین بخش آن است: «نصیحتی کنت یاد گیر و در عمل آر» (همان، ۱۱۴). نصیحتی که با مقوله ما مرتبند در دیوان حافظ، فراوانند؛ ولی با ذکر چند مثال، اهمیت کاربرد «واژه‌های مطلق‌گو» را در خواهیم یافت؛ با این تذکر که البته همیشه چنین نیست که فقط با دیدن چنین واژه‌هایی به مطلق‌گویی وی پی ببریم؛ مثلاً در بیت:

هر که خواهد که چو حافظ نشود سرگردان دل به خوبان ندهد وز پی ایشان نرود
(همان، ۲۱۴)

ترکیب «هرکه» نمایانگر مطلق‌گویی است؛ در حالی که مثلاً در بیت:

ز راه میکده یاران عنان بگردانید چرا که حافظ از این راه رفت و مفلس شد
(همان، ۱۸۵)

بدون آن که واژه‌هایی از آن قبیل که گفته شد، آورده باشد، می‌گوید: مطلقاً از این راه نروید و می‌توان گفت غزل «ما نگوئیم بد و میل به ناحق نکنیم» نمونه بارزی از این مورد است؛ تا جایی که می‌گوید: «کار بد مصلحت آن است که مطلق نکنیم» در مثال‌های زیر، در این باره، اهمیت این موضوع، بیشتر و بهتر نمایان می‌شود:

به هست و نیست مرنجان ضمیر و خوش می‌باش که نیستی است سرانجام هر کمال که هست
(همان، ۱۰۹)

هر وقت خوش که دست دهد مغتم شمار کس را وقوف نیست که انجام کار چیست
(همان، ۱۲۷)

«زندهار»‌های حافظ را نیز می‌توان ذیل نصایح وی آورد؛ با این توضیح که بعضی از آن‌ها زیرمجموعه بحث مطلق‌گویی قرار می‌گیرند؛ همچون ابیات زیر:

زاهد ایمن مشو از بازی غیرت زندهار که ره از صومعه تا دیر مغان این همه نیست
(همان، ۱۳۳)

باده با محتسب شهر ننوشی زندهار بخورد باده ات و سنگ به جام اندازد
(همان، ۱۷۵)

زندهار تا توانی اهل نظر میازار دنیا وفا ندارد ای نور هر دو دیده
(همان، ۳۲۶)

جمشید جز حکایت جم از جهان نبرد زندهار دل میند بر اسباب دنیوی
(همان، ۳۶۶)

۲-۳-۲. احکام حافظ

مهم‌ترین مطلق‌گویی‌های خواجه را احکام او در بر می‌گیرد. به عنوان مقدمه این بخش، با بیتی از بوستان سعدی، به موضوع می‌نگریم:

نه بر «حکم» شرع آب خوردن خطاست و گر خون به «فتوا» بریزی رواست؟!
(سعدی، ۱۳۸۸: ۱۹۶)

صدور احکام زندگی، پذیرفتن آن‌ها و عمل کردن به آن‌ها، هر سه دارای اهمیت است؛ به طوی که می‌توان گفت بحث‌برانگیزترین ابیات حافظ، از جمله «پیر ما گفت...» در همین زمینه است که آیا مطلقاً خطا بر قلم صنع نرفت یا...؟ آری، چنین گفته‌هایی به هر

عنوان، اعم از «فتوا»، «حکم» یا هرچه باشد، به جهت این که اولاً جواب مسئله یا معضلی است و دوم، از این لحاظ که «مطلق» است، قابل پژوهش و تعمق است؛ چنانچه خرمشاهی ذیل بحث فتوا در شعر حافظ، می‌گوید: «[فتوا] یعنی پاسخ‌دادن به یک مسئله و علی‌الخصوص صدور حکم» (خرمشاهی، ۱۳۸۵: ۱۰۲۷) و «در شعر حافظ، هم به معنی صدور حکم فقهی است، هم به معنی مطلق دستور و فرمان.» (همان) حتی ابیات و مصادیقی که حافظ، بدون آوردن واژه فتوا یا حکم، مطلقاً کاری را نهی یا به کاری، امر می‌کند، هم موضوع بحث ما و هم بسیار تأمل برانگیز است.

این گونه احکام، با توجه به این که یا در شرع و قانون گفته نشده یا به گونه‌ای دیگر بیان شده و حکم جدید صادره از جانب امثال حافظ، حتی متناقض با آنهاست، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند؛ چنان چه مثلاً در داستان ماندگار و شایسته اندیشه و تمجید «موسی و شبان» مثنوی مولانا، وقتی به این بیت بر می‌خوریم:

هیچ آدابی و ترتیبی مجو هر چه می‌خواهد دل تنگت بگو

(مولوی، ۱۳۸۱؛ دفتر دوم، ص ۶۸۱)

علاوه بر این که واژه‌های «هیچ» و «هر» بیانگر مطلق‌گویی است، باید دید این حکم در زمینه کدام «آداب» صادر شده است؛ یا وقتی که حافظ می‌گوید:

مزن ز چون و چرا دم که بنده مقبل قبول کرد به جان، هر سخن که جانان گفت

(حافظ، ۱۳۹۹: ۱۴۰)

می‌بینیم که ضمن صدور حکمی، از مخاطب می‌خواهد سخن جانان را «بدون هیچ چون و چرایی» بپذیرد و از آن جا که «عاشقان را بر سر خود حکم نیست» باید «هرچه فرمان تو باشد آن کنند» (همان، ۲۰۰) یا «به درد و صاف تو را حکم نیست خوش درکش» چرا «که هرچه ساقی ما کرد عین الطاف است.» (همان، ۱۱۸).

اینجا دیگر، کار بر مخاطب و شنونده حکم، سخت می‌شود؛ چرا که باید شناخت عمیقی از طرف صادرکننده حکم داشته باشد تا بتواند بدون چون و چرا سخن او را بپذیرد و مهمتر این که به آن عمل کند؛ به ویژه وقتی با چنین ادعاهایی روبرو شود:

بد رندان مگوی ای شیخ و هش دار که با «حکم خدایی» کینه‌داری

(همان، ۳۴۰)

از دیرباز اخلاق در زندگی بشر نقش و جایگاه والایی داشته و شعرا و نویسندگان در آثار خود به فضائل اخلاقی توجه خاصی داشته‌اند. اخلاق در واقع مجموعه بایدها و نبایدهای زندگی است که در ادبیات به بهترین شکل مورد استفاده قرار گرفته است. از آنجا که شعرا و نویسندگان از دل اجتماع برخاسته‌اند، آنچه می‌نویسند و می‌سرایند نشأت گرفته از حقایقی است که در اجتماع با آن مواجه بوده و آن را درک کرده‌اند. با نگاهی به تاریخ شعر فارسی این واقعیت آشکار می‌شود که شاعران همواره درصدد ارج نهادن به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی بوده و ردایل اخلاقی را نکوهش کرده‌اند. حافظ از شاعران بزرگ و نامدار ایران زمین است که در اشعار خود به زیبایی فضائل و ردایل اخلاقی را به بهترین شکل ممکن به تصویر کشیده است.

اما نمی‌توان احکام خواجه را صرفاً احکام اخلاقی قلمداد کرد و چنانچه در بخش مطلق‌گویی‌های سعدی خواهیم دید، این بار را بیشتر سعدی به دوش کشیده و حافظ، احکامی دارد ماورای اخلاقیات روزمره زندگی.

برای اینکه شاعری شجاع و گستاخ همچون حافظ بتواند احکامی صادر کند که هر کجا مردم برای تایید سخن خود نیاز به مدرک، سند و شاهدی معتبر داشتند به وی استناد کنند، قطعاً خودش باید حداقل دو ویژگی را دارا باشد:

۱- عالم و دانشمند باشد ۲- نفس زکی و پاک داشته باشد و این هر دو را در خواجه می‌بینیم؛ چرا که اگر صرفاً یک شاعر یا دانشمند بود و تزکیه نفس نداشت و او را به عنوان یک عارف وقت، نمی‌شناختند با آن همه اتهام تکفیر و آزار و اذیت، سر سالم به گور نمی‌برد و اکنون نیز این گونه سخنش موید و متقن نبود.

بهترین نمونه این حکم، بی‌تی است که بارها و بارها شاهد استناد مردم به آن بوده و خواهیم بود:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در شریعت ما غیر از این گناهی نیست

(حافظ، ۱۳۹۹: ۱۳۴)

آزادی از اصطلاحاتی است که همواره مورد توجه حافظ بوده و از دغدغه‌های فکری این شاعر است. حافظ گزارشگر اوضاع سیاسی اجتماعی دوران خویش است. او سعی دارد آنچه را که می‌بیند به حوزه شعر بکشاند اما در مقایسه با شعر سیاسی اجتماعی دوره مشروطه این تفاوت را دارد که اوضاع سیاسی اجتماعی در شعر حافظ نموداری از ماهیت کلی و جهان شمول ناگواری اوضاع در تمام ادوار تاریخ است و به همین دلیل محدود به یک مقطع تاریخی و یا یک برهه سیاسی اجتماعی خاص نیست بی‌آن که در زمان متوقف شود تا مختوم به فنا گردد و ارزش هنری خود را با سپری شدن اوضاع از دست دهد. در حالی که شعر شاعران دوره مشروطه اغلب با این معضل بزرگ مواجه است. هر چند بی‌اعتنایی به کار جهان یکی از محورهای شعر حافظ است اما انسان مورد نظر او از اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی برخوردار است. او در جای جای اشعار خود وظایف سیاسی اجتماعی افراد انسانی را در سطحی وسیع مورد اشاره قرار می‌دهد.

پس از مفاهیم آزادی و آزار نرساندن به دیگران، بحث عدالت در اندیشه‌ی خواجه اهمیت زیادی دارد؛ از قدیم‌الایام عدالت متساوی و عمومی، بهترین آرزوی هیات اجتماعی است. قدیمی‌ترین اصطلاح حقوقی در تاریخ تمدن انسانی هم عدالت است. واقعیت امر نیز همین است که جهان بدون عدل، بی‌معناست و تمام عالم و هر آنچه در اوست، بر پایه عدالت بنا نهاده شده است.

دور فلکی یکسره بر منهج عدل است خوش باش که ظالم نبرد بار به منزل

(همان، ۳۰۴)

تردیدی نیست که عدالت را با هیچ عوض نمی‌توان به معامله پایاپای گذاشت و حتی عدالت از منظری برتر و بهتر از عبادت است؛ به نحوی که بسیاری از بزرگان معتقدند یک ساعت عدالت بهتر از هزار سال عبادت است.

شاه را به بود از طاعت صد ساله و زهد قدر یک ساعت عمری که در او داد کند

(حافظ، ۱۳۹۹: ۱۹۰)

از دیگر احکام صادر شده توسط حافظ، که در بهبود روند زندگی انسان‌ها مؤثر بوده و ضرب المثل شدن آن، خود، گواه تاثیر مثبت و فراگیر آن است، بیت زیر است:

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است با دوستان مروّت با دشمنان مدارا

(همان، ۹۹)

مدارا در فرهنگ لغت به معنای «سهل گرفتن بر یکدیگر، به نرمی رفتار کردن، آسان گفتن و تسامح، آسان گرفتن، مدارا کردن، کوتاهی کردن، فرو گذار کردن و سهل انگاری» معنی شده است (فرهنگ فارسی معین: ذیل مدارا).

بدون شک زندگی انسان‌ها در کنار یکدیگر با مدارا و تسامح می‌تواند تداوم داشته باشد چرا که اگر روحیه‌ی مدارا و تساهل برانسان حاکم نباشد، اجتماع افراد، انسجام و وحدت خود را از دست می‌دهد.

در تبیین عقیده‌ی حافظ در رابطه با صلح و امنیت این اصل مهم برای ما آشکار می‌شود که در اندیشه‌ی این شاعر صلح طلب، رفق و مدارا بستر بسیار مناسبی است برای ایجاد فضای صلح و دوستی بین افراد.

گفت آسان گیر بر خود کارها کز روی طبع سخت می‌گیرد جهان بر مردمان سخت‌کوش

(همان، ۳۸۷)

هنگامی که شخصی متوجه می‌شود این گونه احکام، ضمن تجربه‌ی سالیان دراز مردمان، چنان مهر تأیید و اثباتی خورده که به صورت ضرب‌المثل در آمده و گاه نیز از زبان مردم، به صورت حکم، صادر می‌شود، بیشتر طالب شنیدن، پذیرش و عمل به آن‌ها می‌شود:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در طریقت ما غیر از این گناهی نیست

(همان، ۱۳۴)

در طریقت رنجش خاطر نباشد می‌بیار هر کدورت را که بینی چون صفایی رفت، رفت

(همان، ۱۳۷)

هر گه که دل به عشق دهی خوش دمی بود / در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست
(حافظ، ۱۳۹۹: ۱۳۱)

موضوع دیگری که خواجه لازم دیده درباره آن مطلق بگوید و حکم صادر کند این است که اسرار خلقت و معماهای هستی را «هیچ کس» نمی‌داند و در واقع همان اندیشه خیامی را البته با زبان و بیانی لطیف‌تر بازگو و تکرار کند و از ناقص بودن فکر و درک انسان، به قطع و یقین سخن بگوید و صراحتاً اعلام کند که هیچ کس از معشوق و رموز، خبر و نشانی ندارد و نمی‌داند که عاقبت کار چگونه خواهد بود چرا که به قول منوچهر مرتضوی: «حافظ، به جهل مطلق و ابدی بشر درباره راز آفرینش معتقد است». (مرتضوی، ۱۴۰۰: ۱۲۶) که البته در جواب مدعیانی که ادعای آگاهی از این اسرار را داشته و به واسطه آن، به فریب خلق نیز می‌پرداختند، هم گفته شده است:

در ره عشق نشد کس به یقین محرم راز / هر کسی بر حسب فکر گمانی دارد
(همان، ۱۶۰)
ز سرّ غیب کس آگاه نیست قصّه مخوان / کدام محرم دل ره در این حرم دارد؟
(همان، ۱۵۶)

۲-۴. مطلق گوئی سعدی در امثال و حکم

۲-۴-۱. نصایح سعدی

سعدی را که بزرگترین معلم زبان پارسی و اخلاق دانسته‌اند به تاثیر سخنان وی در گلستان و بوستان بوده و ضرب المثل شدن مضارح، ابیات و عبارات وی در این دو کتاب ارزنده، خود، گواه همین است. پند و اندرزها و نصایح سعدی برای یک زندگی عادی بی دردسر و مسالمت‌آمیز، بسیار موثر است و برای تعلیم به فرزندان هر سرزمینی، چه نیکوتر از تعلیمات سعدی؟

الحق که باید هم نصایح وی را با گوش جان نپوشید:

نصیحت شنو مردم دوربین / نپاشند در هیچ دل تخم کین
(بوستان، ۱۳۶۲: ۹۵)

حتی آن‌جا که لازم ببیند در عشق‌های زمینی نیز، نصایح خود را بیان کند، بهترین طرز بیان را دارد و بارها و بارها پندهایش جامعه‌ی اثبات پوشیده‌اند:

تهی دست در خوبرویان مپیچ / که بی‌سیم مردم نیرزد به هیچ
(همان، ۱۱۷)

چند نمونه از احکام مقبول بی‌چون و چرای وی را بنگریم:

نه هر جای مرکب توان تاختن / که جاها سپر باید انداختن
(همان، ۱۰)

قدیمان خود را بیفزای قدر / که هرگز نیاید ز پرورده غدر
(همان، ۶۶)

تحمل کند هر که را عقل هست / نه عقلی که خشمش کند زیر دست
(همان، ۵۷)

سعدی در دادن پند و اندرز، مخاطب را خوب می‌شناسد و نیک می‌داند چه کسی درخور اندرز و تذکر است و چه کسی نیست؛ آن سنگدل که دیده بدوزد ز روی خوب / پندش مده که جهل در او نیک محکم است
(سعدی، ۱۳۸۵: ۶۳)

نصایح سعدی، هرچند بیشتر در گلستان و بوستان وی نمودار شده؛ اما در غزلیات وی نیز، شاهد آن هستیم:

ای آشنای کوی محبت صبور باش بیداد نیکوان همه بر آشنا رود
(سعدی، ۱۳۸۵: ۱۲۵)

اینجا هر چند دعوت به صبوری می‌کند؛ اما جنس شکیبایی آن با صبوری‌های بوستان و گلستان، متفاوت است؛ یعنی شکیبایی عاشقانه سعدی با صبر در برابر سختی‌ها و عذاب‌های دنیا، متفاوت است:

هر کاو نظری دارد با یار کمان ابرو باید که سپر باشد پیش همه پیکان‌ها
(سعدی، ۱۳۶۲: ۲۱)

سعدی قلم به سختی رفته است و نیکبختی پس هرچه پیشت آید گردن بنه قضا را
(همان، ۶)

سعدی اگر طالبی راه رو و رنج بر کعبه‌ی دیدار دوست صبر بیابان او ست
(همان، ۷۷)

در غزلیات نیز، گاهی همان معلم اخلاق گلستان و بوستان را می‌بینیم؛ اما، نه به آن جدیت و تأکید؛ بلکه با لطافت:

هر دم که در حضور عزیزی برآوری دریاب کز حیات جهان حاصل آن دم است
(همان، ۶۳)

نه هر که چشم و گوش و دهان دارد آدمی است بس دیو را که صورت فرزند آدم است
آن است آدمی که در او حسن سیرتی یا لطف صورتی است دگر حشو عالم است
هرگز حسد نبرده و حسرت نخورده ام جز بردو روی موافق که در هم است
(همان، ۶۳)

هشدارها، زنه‌رها و آگاهی‌های وی نیز در دیوان غزلیات، جنسی متفاوت دارد و هرچند پند و اندرزهای بس نغز و کاربردی است؛ اما بیانی لطیف، شاعرانه و عاشقانه دارد:

هزار بار بگفتیم و هیچ در نگرفت که گرد عشق مگرد ای فقیر و گردیدی
تو را ملامت رندان و عاشقان سعدی دگر حلال نباشد که خود بلغزیدی
(همان، ۴۴۲)

چگونه می‌توان عدم جواز امر و نهی فرد خاطی و لغزنده را از این بهتر بیان کرد؟!

همچنین نکوهش دنیا پرستی و غافل نبودن و ... این گونه پندهای همیشه جاری در ادبیات، نیز در دیوان وی مشاهده می‌شود:

غنیمت دان اگر دانی که هر روز ز عمر مانده روزی می‌شود کم
منه دل بر سرای عمر سعدی که بنیادش نه بنیادی است محکم
(همان، ۲۷۷)

نصایح وی در عشق و عاشقی است که بیشترین بخش نصایح مطلق‌گوی او را در بر می‌گیرد:

سعدی آسان است بر هر کس گرفتن دوستی لیک چون پیوند شد خو باز کردن مشکل است
(همان، ۶۲)

رضای دوست نگه دار و صبر کن سعدی که دوستی نبود ناله و نفیر از دوست
(همان، ۷۸)

پند و اندرزهای عاشقانه سعدی، صرفاً شامل عاشقان نمی‌شود و گاهی معشوق را نیز نصیحت می‌کند:

گر تو شکر خنده آستین نقشانی هر مگسی طوطی شونده شکرخا
لعبت شیرین اگر ترش نشیند مدعیانش طمع برند به حلوا
(همان، ۳)

گاهی نیز بیشترین ابیات یک غزل وی را اینگونه نصیحت‌گونه مطلق‌گو دربر می‌گیرد که به ذکر دو مطلع، بسنده می‌کنیم:

ز هرچه هست گریز است و ناگریز از دوست
به قول هرکه جهان مهر بر مگیر از دوست
(همان، ۷۸)

هر کسی را نتوان گفت که صاحب نظر است
عشقبازی دگر و نفس پرستی دگر است
(همان، ۵۷)

شاید انصاف نباشد که در دیوان غزلیات سعدی به دنبال مثل‌های وی بگردیم چرا که گنجینهٔ امثال و حکم سعدی در گلستان و بوستان اوست و با وجود سبک سهل و ممتنعی که وی دارد باز هم جملات و عبارات حتی بلند او نیز بر سر زبان‌ها افتاده است؛ چنان که کلّ ابیات قطعه زیر:

گلی خوشبوی در حمام روزی رسید از دست محبوبی به دستم ...
(گلستان سعدی، ۱۳۶۲: ۱۹)

۲-۴-۲. احکام سعدی

مهمترین بخش مطلق‌گویی‌های هر شاعر، نویسنده، خطیب و گوینده‌ای قسمت احکامی است که توسط وی صادر می‌شود؛ چرا که اولاً پشتوانه علمی-تحقیقی محکمی می‌طلبد؛ ثانیاً باید اثبات شده باشد یا بشود که عمل به آن حکم، سعادت در پی دارد و در بهبود زیست و زندگی انسان‌ها مؤثر است.

اگر بخواهیم چنین احکامی را در آثار سعدی مطالعه کنیم، مسلماً در گلستان و بوستان وی، بیشتر به آن‌ها برمی‌خوریم که شاید یکی از مهم‌ترین آن‌ها که اتفاقاً جنبهٔ جهانی به خود گرفته است، شعر معروف «بنی آدم اعضای یکدیگرند...» است؛ احکامی که از جانب شاعران و نویسندگانی همچون سعدی صادر می‌شود جنبه‌های مختلفی دارد؛ اعم از عاشقانه، عارفانه، اخلاقی اجتماعی و ... که برای شروع این بخش به چند مثال نگاه می‌کنیم:

اشتر به شعر عرب در حالت است و طرب
گر ذوق نیست تو را کژ طبع جانوری
(سعدی، ۱۳۶۲: ۴۴۸)

بدون چون و چرا حکم صادر می‌کند که: هر کس که ذوق موسیقی ندارد، جانور کژ طبعی است یا:

آدمی نیست که عاشق نشود وقت بهار
هر گیاهی که به نوروز نجنبد حطب است
(همان، ۴۳)

خاک را زنده کند تربیت باد بهار
سنگ باشد که دلش زنده نگرود به نسیم
(همان، ۳۴۶)

می‌بینیم که سعدی، یقیناً بر این باور است که اگر شخصی تحت تاثیر زیبایی‌های دل‌انگیز طبیعت قرار نگیرد، همچون جامدات است و اصلاً آدمی نیست!

گاهی ممکن است، به غزل‌هایی بر بخوریم که اکثر ابیات آن این گونه است؛ همچون غزل‌های با مطلع‌های:

هر که دل‌آرام دید از دلش آرام رفت
چشم ندارد خلاص هر که در این دام رفت
(همان، ۱۰۹)

نشاید که خوبان به صحرا روند
همه کس شناسند و هر جا روند
(همان، ۱۸۹)

غفلت ایام عشق پیش محقق خطاست
اول صبح است خیز کآخر دنیا فناست
(همان، ۴۱)

احکام اخلاقی نیز دارد که رنگ و بوی تعلیمات گلستان و بوستان را دارد:

هر که نداند سپاس نعمت امروز
حیف خورد بر نصیب رحمت فردا
(همان، ۱)

احکام عاشقانه وی در غزلیات، بی‌نهایت زیبا و ماهرانه سروده شده‌اند و هر عاشقی و معشوقی، بی‌گمان و بی‌چون و چرا آن‌ها را پذیراست یا باید پذیرا باشد:

غایب مشو که عمر گران مایه ضایع است آلا دمی که در نظر یار بگذرد
(همان، ۱۳۲)

هر که را باغچه‌ای هست به بستان نرود هر که مجموع نشسته است پریشان نرود
(همان، ۱۹۸)

نه عاشق است که هر ساعتش نظر به کسی نه عارف است که هر روز خاطرش جایی است
(همان، ۸۹)

عشق را عقل نمی‌خواست که بیند لیکن هیچ عیار نباشد که به زندان نرود
(همان، ۱۹۹)

گاهی نیز ممکن است بر حسب اقتضای حال، حکم خود را نقض کند:

سعدی به روزگاران مهری نشسته بر دل بیرون نمی‌توان کرد آلا به روزگاران
(همان، ۳۶۴)

که گفت هرچه ببینی ز خاطرت برود؟ مرا تمام یقین شد که سهو پندارد!
(همان، ۱۲۴)

گاهی تک مصراع‌ها، حکم کلی صادر می‌کنند:

برو که هر که نه یار من است بار من است (همان، ۶۸).

گدا اگر همه عالم به او دهند گداست (همان، ۳۶).

ممکن است با احکامی تکراری نیز روبرو شویم که به دلیل اهمیت موضوع در اندیشه سعدی بارها تکرار می‌شود؛ مانند:
سعدیا هر که ندارد سر جان افشانی مرد آن نیست که در حلقه‌ی عشاق آید
(همان، ۲۱۶)

هرکه از یار تحمل نکند یار مگوش ؟ و آن که در عشق ملامت نکشد مرد خوانش
(همان، ۲۵۶)

گاهی نیز احکامی کلی در زمینه‌های مختلف صادر می‌کند که چند نمونه آن را بررسی می‌کنیم:

دنیا خوش است و مال عزیز است و تن لیکن رفیق بر همه چیزی مقدم است
شریف
(همان، ۶۳)

هم در مصرع اول هم در مصرع دوم، مطلق‌گویی شده و احکامی کلی صادر شده است؛ همچنین در بیت زیر:

از مایه‌ی بیچارگی قطمیر مردم می‌شود ماخولیای مهتری سگ می‌کند بلعام را
(همان، ۱۳)

اگر کسی به درگاهی نیازمند شد محکوم به تحمل سختی‌های آن نیز هست:

هر که حاجت به درگهی دارد لازم است احتمال بوآبش
(همان، ۲۴۵)

افراد بی‌مایه هرچه هم ستیز کنند، سودی ندارد:

بی‌بخت چه فن سازم تا برخوردارم از وصلت بی‌مایه زبون باشد هرچند که بستیزد
(همان، ۱۳۶)

برای رسیدن به گوهرهای ارزشمند، حتماً باید با خطرات زیادی روبرو شد و هر کس که این ظرفیت را ندارد اصلاً وارد وادی‌های خطرناک و ارزشمند نمی‌شود:

گوهر قیمتی از کام نهنگان آرند هرکه او را غم جان است به دریا نرود
(همان، ۱۹۸)

گاهی احکام صادره، غیر شرعی، غیر منطقی و صرفاً ادیبانه‌اند:

توبه گویندم از اندیشه معشوق بکن هرگز این توبه نباشد که گناهی است عظیم
(همان، ۳۴۷)

بیار ساقی دریای مشرق و مغرب که دیرمست شود هر که می خورد به دوام
من آن نیم که حلال از حرام نشناسم شراب با تو حلال است و آب بی تو حرام
(همان، ۲۸۰)

بعضی اوقات نیز با مخاطب قرار دادن خویش و صدور حکمی برای خود در واقع آن را به مخاطب القا می‌کند:

کس بر الم ریشت واقف نشود سعدی آلا به کسی گویی کاو را المی باشد
(همان، ۱۵۰)

یعنی فقط می‌توانی درد را به اهل درد بگویی:

سعدی سخن یار نگوید بر اغیار هرگز نبرد سوخته‌ای قصه به خامی
(همان، ۴۹۳)

گاهی نیز حکمی صادره را با قیدی موکد می‌کند:

ناچار هر که صاحب روی نکو بود هرجا که بگذرد همه چشمی بر او بود
(همان، ۱۹۳)

در پایان این بخش، یکی از احکام صادر شده بسیار قابل تأمل سعدی را متذکر می‌شویم که سرشار از حکمت، تجربه، تحقیق، دانایی و البته زیبایی است:

وما ابروی نفسی ولا از کیها که هرچه نقل کنند از بشر در امکان است
(همان، ۶۷)

سعدی از تلمیح به آیه قرآنی، بسیار ماهرانه استفاده کرده و همچون تکمیل آیه، حکمی را در مصرعی آورده که: هرچه از آدمی نقل کنند ممکن است و از انسان ممکن است هر کاری سر بزند!

استفاده از آیه قرآن در مصرع اول برای صدور حکم در مصرع دوم بسیار قابل تفکر و تأمل است و جالب است که در این غزل نغز، به ابیات دیگری نیز برمی‌خوریم که حکمی صادر شده باشد ولی بیت مذکور، سرآمد و بیت الغزل است:

جماعتی که ندانند حظاً روحانی تفاوتی که میان دواب و انسان است
گمان برند که در باغ عشق سعدی را نظر به سبب زرخندان و نار پستان است
مرا هر آینه خاموش بودن اولی‌تر که جهل پیش خردمند عذر نادان است
و ما ابروی نفسی ولا از کیها که هرچه نقل کنند از بشر در امکان است
(همان، ۶۷)

جعفری (۱۳۶۴) سعدی را صاحب مکتبی خاص می‌داند و آن را «روش موعظه و پند و حکمت» می‌نامد، «پندهای حکیمانه و اندرزهای سودمندی که محور تکاپوی انسان‌های عزت‌مند است و همه را از خاص و عام، شاه و گدا با سلاح امید و بیم به راه راست ارشاد می‌کند و از هوی و هوس باز می‌دارد» (جعفری، ۱۳۶۴: ۲۵۶). «راز عزت‌مندی سعدی، ذکر مسائل اجتماعی و اخلاقی، تربیتی و انسانی است. او سخنگوی واقعی زندگی و اخلاق است و باب زندگی را همراه با تصویرهای روشن در پیش روی ما گشوده

است. شاید بتوان به پرداخت‌های تصویر گونه‌ی اشعارش نام نقاشی نهاد. نقاش زندگی، سخنش از دل بر می‌خیزد و بر دل می‌نشیند و این خود ویژگی بزرگ شعر سعدی است» (همان).

اشعار سعدی به منزله نکات و شعارهایی است برای عزت‌مندی انسان و جهان آرمانی که چراغ کمال فرا راه زندگانی افروخته است. به نظر او برای رسیدن به حقیقت باید یکبار دیگر در زندگی تمام عقایدی را که آدمی کسب کرده درهم شکند و از نو به کسب معرفت پردازد:

مردِ خردمندِ هنرپیشه را عمر دو بایست در این روزگار
تا به یکی تجربه آموختن با دگری تجربه‌بردن به کار
(گلستان، ۱۳۶۲: ۲۰)

بیان و زبان سعدی، پیوندی سخت استوار با زندگی مردم و زبان ایشان دارد. بسیاری از مضمون‌ها و معانی او، در آفریدن معانی، از زندگی مردم الهام گرفته است.

۲-۵. مقایسه‌حافظ و سعدی در مطلق‌گویی امثال و حکم

چنان‌که قبلاً گفته شد، مخاطب، با مطالعه پژوهش، خود نیز می‌تواند مقایسه‌ی نصایح و احکام مطلق‌گوی حافظ و سعدی را دریابد؛ اما برای سهولت کار، به اهم آن‌ها اشاره‌ای مختصر می‌کنیم:

پند و اندرزهای بزرگانی همچون حافظ، به دلیل راهگشایی که در زندگی کرده‌اند، مقبول واقع شده و باید گفت ایشان از این طریق، حکمت‌های اندوخته‌های عمر گرانبار خویش را به اشتراک گذاشته اند:

نصیحتی کنت بشنو و بهانه مگیر هر آنچه ناصح مشفق بگویدت بپذیر
ز وصل روی جوانان تمتعی بردار که در کمینگه عمر است مکر عالم پیر
(همان، ۲۲۹)

مهم‌ترین قسمت مطلق‌گویی‌های هر شاعر و نویسنده و گوینده‌ای را احکام وی شامل می‌شود؛ چرا که هم خود وی به اهمیت آن‌ها واقف است و هم مخاطبان می‌دانند که به دلیل شمول، عمومیت و مطلق بودن صحت و صواب حکم، می‌توان به آن‌ها استناد کرد و همچون آیات آسمانی، گاه به جای حکم منزل، استفاده می‌شود:

مباش در پی آزار و هرچه خواهی کن که در طریقت ما غیر از این گناهی نیست
(همان، ۱۳۴)

یقیناً اندرزهای سعدی را بیشتر باید در گلستان و بوستان، جستجو کرد؛ اما غزلیات وی نیز، خالی از نصایح نیست:

سعدی قلم به سختی رفته است و نیکبختی پس هرچه پیشت آید گردن بنه قضا را
(همان، ۶)

در مقایسه مطلق‌گویی‌های امثال و حکم حافظ و سعدی در دیوان ایشان دریافتیم که: اغراق‌های سعدی، چه در تعریف و تمجید خود، چه معشوق، چه ممدوح و حتی اغراق‌های وی درباره طبیعت، بیشتر و شیرین‌تر از حافظ بیان شده است و در باب نصایح، ضرب‌المثل‌ها و احکام ایشان، از آنجا که بوستان و گلستان سعدی سرشار از این موضوعات است و شامل تحقیق ما نمی‌شود، می‌توان گفت صرفاً در دیوان غزلیات ایشان، برتری با حافظ است.

همچنین موضوعات فلسفی و پرسش‌ها و پاسخ‌های خواجه نیز در امور مهم زندگی، بسیار قابل تأمل و تفحص است و در این زمینه نیز بر سعدی برتری دارد. خواجه اگر نوش کلام سعدی را نداشته باشد؛ اما نیش سخن وی بر پیکر پلیدان روزگار و مستبدان خونخوار و به ویژه صوفیان و زاهدان و قماش‌های که دین را ملعبه دست خود کرده، از آن دکانی ساخته‌اند، کاملاً مشهود و قابل ستایش است و گرنه خود حافظ اعتراف می‌کند که: «استاد سخن سعدی است»؛ اما، امای وی در پی مصرع، قابل تأمل است. اوامر و نواهی و احکام و حتی نصایح سعدی، محتاطانه و معلمانه بیان شده؛ ولی حافظ بی‌باکانه، جستجوگرانه، گاهی هم گستاخانه اما رندانه سخن می‌گوید: رندی قابل ملاحظه‌ای که مطلقاً در هیچ شاعر دیگری غیر از حافظ یافت نمی‌شود.

۳. نتیجه‌گیری

مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش را می‌توان به صورت زیر خلاصه و جمع‌بندی کرد:

- تعداد زیادی از ابیات و مصاریح حافظ و سعدی در میان عموم مردم شیوع و رواج پیدا کرده است و تبدیل به ضرب‌المثل شده است. شیوع و شهرت جملات قصار ایشان، علاوه بر زیبایی بیان ایشان و مهارت در سرودن شعر، به دلیل تاثیرگذاری آن در بهبود روند زندگی بشری است؛ چرا که اگر مثال‌های ایشان، موثر واقع نمی‌شد، تکرار نمی‌شد و بر سر زبان‌ها نمی‌افتاد.

- هردو شاعر، از پشتوانه دانش، معرفت، تجربه و کمال‌یافتگی که شرط لازم برای مطلق‌گویی است برخوردار بوده‌اند، لذا در بیان نظر و حکم خود مطلق‌گویی کرده‌اند.

- مهم‌ترین قسمت مطلق‌گویی‌های هر شاعر و نویسنده و گوینده‌ای، از جمله حافظ و سعدی را احکام وی شامل می‌شود.

- در بررسی غزلیات دو شاعر، واژگانی همچون «هر، همه، هیچ، همیشه، حتماً، فقط» قرینه‌ای بر مطلق‌گویی یافته شد که می‌توان آنها را واژه‌های مطلق‌گویی نامید. این واژه‌ها، در مقابل واژه‌های مانند «بعضی، گاهی، شاید، احتمالاً» هستند که در اظهار نظرهای محتاطانه به کار می‌روند و مطلق‌گو نیستند. البته بررسی‌ها نشان داد که این دو شاعر گاهی بدون استفاده از این کلمات نیز مطلق‌گویی کرده‌اند.

- در مقایسه مطلق‌گویی‌های امثال و حکم حافظ و سعدی در دیوان ایشان دریافتیم که اغراق‌های مطلق‌گویانه سعدی، چه در تعریف و تمجید خود، چه معشوق، چه ممدوح و حتی اغراق‌های وی درباره طبیعت، نسبت به حافظ بیشتر و شیرین‌تر بیان شده است. اما در باب نصایح، ضرب‌المثل‌ها و احکامی که صرفاً در دیوان غزلیات دو شاعر آمده است، برتری با حافظ است. همچنین در موضوعات فلسفی و پرسش‌ها و پاسخ‌های حافظ در امور مهم زندگی، بر سعدی برتری دارد.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- قرآن. (۱۳۷۶). ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. نشر الهادی. قم.
- اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۸). *ماجرای پایان‌ناپذیر حافظ*. تهران: یزدان.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۴). «تلاقی حکمت و ادب در آثار سعدی». ذکر جمیل سعدی، مجموعه مقالات و اشعار به مناسبت بزرگداشت هشتصدمین سالگرد تولد سعدی، وزارت ارشاد اسلامی، ج ۱، صص ۲۶۱-۲۹۰.
- حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۹). *دیوان*. قزوینی-غنی. تهران: انتشارات اساطیر.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۸۵). *حافظ‌نامه*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خیام، عمر. (۱۳۵۴). *رباعیات حکیم عمر خیام نیشابوری*. به تصحیح محمدعلی فروغی، قم: نشر نگاران قلم.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). *لغت‌نامه*. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ذکر جمیل سعدی. (۱۳۶۴). کمیسیون ملی یونسکو. جلد دوم، وزارت ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۰). *از کوچه زندان*. امیرکبیر: تهران.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۸). *بوستان*. حسن انوری، دانشگاه پیام نور.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۹). *دیوان غزلیات سعدی*. به کوشش خلیل خطیب رهبر، چاپ دهم، تهران: انتشارات مهتاب.
- سعدی، مصلح‌الدین. (۱۳۷۸). *غزل‌های سعدی*. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران: انتشارات سخن.
- معلوف، لوئیس، (۱۳۸۷)، *المنجد فی اللغة و الاعلام*، ترجمه محمد بندر ریگی، تهران: انتشارات اسلامی.
- مرتضوی، منوچهر. (۱۴۰۰). *مکتب حافظ*. تبریز: انتشارات ستوده.
- معین، محمد. (۱۳۸۰). *فرهنگ فارسی*. تهران: نشر توس.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۴). *مثنوی شریف*. عبدالباقی گولپینالی، ترجمه و توضیح توفیق ه سجانی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

ب. منابع لاتین

Aristotle. (1995). **The complete works of Aristotle**. Jonathan barnes, V. 1 & 2. Prinestone university press.